

«УКРАЇНСЬКІ ЗБІРНИКИ» О. ЛАЗАРЕВСЬКОГО

Цілком природно, що такий видатний фактограф, джерелознавець, як Олександр Лазаревський, мав значну книгозбірню. Як припускав його біограф Микола Василенко, він почав збирати книжки, ще будучи гімназистом, а згодом це стало його пристрастю. Керувала ним при цьому не одна лишень практична мета, а й суто бібліофільська вдача, бажання зібрати якомога більше матеріалів про Україну. Тут не було певного плану, — відзначав, оглядаючи збірку Лазаревського, Василенко, — усе, що торкалось України, повинно було потрапити, зрештою, до його бібліотеки.

Щоб роздобути потрібне, вчений ретельно переглядав книгарські каталоги. Звертаючись до генеалoga й історика Григорія Милорадовича, він просив придбати для нього «Книжный вестник» за 1861 та 1862 роки за каталогом Ключова, число 8, 1889 року, Лазаревський одержав від Милорадовича Євангеліє і якусь чернігівську брошуру, а 1893 року — книжку Василя Рубана. Кілька брошур 1897 року надіслав йому Павло Тихонов. Того самого 1897 року Лазаревський затіяв обмін з Гамалією: «Скажете А. А. Гамалею, — писав він Милорадовичу, — що портрет его предка я ему охотно уступлю взамен какой-нибудь рукописи или книги — разумеется, о Малороссии. Портрету этому, конечно, быть у Гамалеи приличнее, чем у чужих». Публікуючи цього листа, дочка вченого Катерина відзначила, що обмін цього портрета (генерального судді Івана Гамалії) відбувся. З якимось «австрійцем» Лазаревський обмінював «Список черниговских дворян» (відбитку з «Черниговских губернских ведомостей» за 1887 рік) на два—три випуски опису Австрійської імперії, «в которых описана восточная Галиция». Але при цьому підкреслював, що його власну книжку «Pro domo sua» видано лише для родичів, оскільки вона містить відомості здебільшого «малоинтересные для чужеродцев».

Листування Лазаревського відтворює вже неповторний характер, сам аромат старосвітського бібліофільського пошуку. Звертаючись до Милорадовича, вчений пояснював, що саме обробляв на той час матеріали для біографії Олександра Марковича, де зустрів його виписки зі справ Чернігівського дворянського зібрання. Марковичів нарис історії дворянства, за його відомостями, було розпочато друком у «Материалах для статистики Российской империи» (1839—41), і Лазаревський писав: «Книги этой в Киеве нет, а между тем она для меня необходима; несомненно, что в подвалах М. В. Д. книги этой масса экземпляров. Будьте добродетельны — купите там (т. е. ныне в центральной статистич. Комитете) эту книгу и вышлите мне наложенным платежом».

Такого роду безпосередні зв'язки у той час, як бачимо, ще не були розірвані. Розшукуючи портрет гадацького полковника Грабянки, вчений звертався до брата Федора: «Может быть, у Буцкого он и найдется. Буцкий был полковым обозным именно во время полковничества Грабянки».

Олександра Матвійовича турбувала доля збірок після його смерті. Бажаючи зберегти їх, він спочатку надумав передати все київській публічній бібліотеці (згодом — ім. ВКП(б), ще пізніше — КПРС), фонди якої загинули під час війни. Цей проект, на щастя, не реалізу-

вався: публічна бібліотека не мала права тримати іншомовних книжок, особливо ж польською мовою, а тільки польських у Лазаревського було 180. Отож йому довелося передати свою книгозбірню до університету св. Володимира.

1927 року разом з університетською бібліотекою збірка перейшла від ІНО, на який університет перейшов за більшовиків, до Всенародної бібліотеки України, тепер ЦНБ ім. Вернадського НАН України.

Втім, якісь рештки збірок Лазаревського бачив у Підлипному відомий бібліофіл С. Р. Мінцлов ще напередодні революції; 12 липня 1915 року. Він залишив опис кабінету, поділеного перегородкою на дві частини: «В большей стоит письменный стол — совершенно простой желтый; у входной двери два узких высоких шкафа, набитые рукописями и книгами; часть их сильно повреждена мышами, и на полках лежали кучи иструхленной ими бумаги и переплетов». На стінах висіли темні старовинні портрети Гонти та Паліхи. Решту стін і перегородки займали вирізані з журналів чи гравіровані портрети різноманітних діячів. «Кое-какие старинные, писанные масляными красками портреты висели и в остальных комнатах; главная часть их хранится Лазаревскими в Киеве». Про київський кабінет певне уявлення дає лист Лазаревського до Вол. Науменка від 21 червня 1891 року з інструкцією, як відшукати «кусочек» щоденника Якова Марковича: він, виявляється, «находится у меня, в киевском кабинете, за портретом Ширая, который висит против письменного стола, сзади кресла, т. е. устроено за портрет таким образом, что если стать против портрета, то устроено найдётся против правой руки».

Зараз важко сказати, чи прилучилося до переданої до університету частини те, що побачив у Підлипному Мінцлов. Нині, зберігаючись у ЦНБ, колекція нараховує 1032 одиниці. Видання зашифровані першими літерами прізвища власника й порядковими номерами, проставленими в бібліотеці університету: «Лаз. 1» — «Лаз. 534». Багатомовні видання одержали підшифри.

Хронологічні рамки колекції широкі — від XVII ст. до смерті вченого (1902), а «Киевскую старину» його родичі докомплектували до самого кінця видання (1906).

До XVII ст. належить дев'ять книжок збірки, до XVIII — 64 (із них польських — 29). Бачимо тут «Трубы словес проповеданных» (К., 1674) та «Анфологон» (Новгород-Сіверський, 1678) Лазаря Барановича, «Руно орошенное» (Чернігів, 1702). «Российский магазин» Федора Туманського (СПб., 1792—93). Знаходимо польський переклад «Гамлета» (1805), саме існування якого Ролле заперечував. Рукою Лазаревського на внутрішньому боці оправи написано: «Большая редкость. Ролле говорит, что этой книги не было, это ответ на известие Бандтке, что такая книга была». Загалом нотаток самого власника на книжках багато, як і вклеєних витинок з преси, що стосуються того чи іншого видання. На книзі «Четы-Мінеї» киево-печерського лаврського видання 1787 року знаходимо, наприклад, такий запис: «Купил на Подоле у букиниста Семинского (десять месяцев без марта и апреля), 23 апреля 1895 года за десять рублей».

У книгозбірні Олександра Лазаревського особливий інтерес викликають спеціально оправлені конволюти, складені з невеликих книжок, брошур, відбиток і вирізок із журналів і навіть газет. Таких томів 210. Перші шість томів збирач назвав українськими, томи 7—24 — малоросійськими, томи 25—210 — малоруськими. Підібрані за форматом, вони оправлені у кольоровий ситець різного малюнку. На шкіряному корінці витиснено назву й порядкове число даного тому.

Відомостей, коли склалася ця збірка й коли було її опрацьовано, ми не маємо. Усе ж таки остаточне оформлення конволютів можна датувати останніми роками життя вченого. Річ у тім, що вже другий том містить низку видань 1896 року (П. Жуковича, І. Пальмова, С. Рклицького та ін.).

Разом у збірниках Лазаревського нараховується приблизно 3500 одиниць різних видань. У 72 томі їх найменше, лише 2 назви — спогади Миколая Сьмолівського (1850) та двотомні «Помнікі дзеюв Польскі» Аугуста Подгурського (1840). По три одиниці містять томи 67, 77, 91, 122, 123, 125, 126, 141, 151, 156, 178 та 199. Навпаки, найбільше, 124 одиниці у 93 томі, 142 — у 108, 144 — у 137 томі. У середньому кожен том містить понад 16 брошур та відбиток.

«Українські збірники» Лазаревського, як і його книгозбірню в цілому, присвячено виключно українській тематиці. Якщо в журналі «Исторический вестник» друкувався твір П. С. Усова «Из моих воспоминаний», Лазаревський зробив витинку тільки XXXI розділу, що стосувався України — «Малороссийский язык, еврейский жаргон и украинифилы» (1883, ч. 2). Інші розділи його не зацікавили.

Варто відзначити й певні особливості у розумінні рамок і змісту україністичної тематики. У 106, 134, 175, 180, 187 та 196 томах зустрічаються матеріали, що стосуються Кубані. На думку упорядника, вони входять до поняття «україніки».

Для теоретичних розважань про зміст цього поняття має значення й те, що Лазаревський збирав, крім а) творів українських авторів, б) творів, писаних українською мовою, в) творів, друкованих в Україні, також і г) твори неукраїнців, видані неукраїнською мовою поза Україною, але присвячені українській тематиці. Мало того, вчений залучав до свого корпусу навіть твори виразно протиукраїнського спрямування, наприклад, у 157 томі — статтю: Іванов А. А. По поводу хохломани (Киевлянин. 1881. №№ 54, 60, 66), у т. 149 — Його ж. Забавны ли хохломанские замыслы? (Киевлянин. 1882. № 246).

Газети й журнали, з яких учений брав статті для своїх «Українських збірників», раз-по-раз остільки рідкісні, що майже ніколи не потрапляли, тим більше зараз не потрапляють у поле зору бібліографів. Відтак вони реально не входять до наукового обігу не через малу вартість, а через практичну неприступність. Серед таких видань — «Архив судебной медицины и общей гигиены» (1865), «Биржевые ведомости» (1895), «Благовест» (1895), «Вестник садоводства» (1888), «Вестник славянства» (1892), «Всемирный труд» (1869), «Географические известия» (1875), «Донская пчела» (1893), «Елисаветградский вестник» (1891), «Журнал главного управления путей сообщения и публичных зданий» (1863), «Журнал Министерства внутренних дел» (1850), «Журнал юридического общества» (1896), «Земледельческий журнал» (1831), «Земский обзор» (1883), «Инженер» (1890), «Мир» (1881), «Наблюдатель» (1885), «Новь» (1885), «Одесские новости» (1893), «Одесский вестник» (1891), «По морю и суше» (1896), «Природа и охота» (1888), «Разведчик» (1895), «Сельское хозяйство и лесоводство» (1865), «Телескоп» (1834), «Улей» (1811), «Устой» (1882), «Холмско-Варшавский епархиальный вестник» (1880), «Христианское чтение» (1894), «Юг» (1882), «Южанин» (1891) тощо.

Колекція такого великого масштабу, де охоплено публікації з початку ХІХ ст. і до самого його кінця, вибрані з такої великої кількості періодичних видань, — видатне бібліофільське й загальнокультурне явище. Важко уявити, якими шляхами комплектувалися ці збірники, формування яких вимагало значних коштів, великого часу й праці. Ви-

кликає здивування, що в опублікованому листуванні Лазаревського слідів цього всього ми чомусь не знаходимо.

Мабуть, немає українознавчої теми, матеріалів до котрої не було б представлено у збірниках Лазаревського. Усі періоди й галузі історичної науки, матеріали до етнографії й фольклору — тут знаходимо буквально все. Оскільки свої матеріали вчений групував, як уже сказано, за форматом, тематичних томів тут немає. Трапляються лише більші чи менші тематичні блоки — добірки статей з певної теми. Так, у 13 томі знаходимо кілька публікацій з історії Церкви, у 28 та 34 — з політичного українофільства, у 102 — про Генеральне слідство промаєтності Чернігівського та Київського полків (Гадяцького — у 120 томі). У 112 та 117 томах маємо добірки, присвячені бджолярській школі П. Прокоповича, у 64 — полеміку Івана Новицького з газетою «Киевлянин», у 175 — Панаса Саксаганського з Лінтварьовим, у 122 — Б. Юзефовича з Андрієвським, у 2 — пам'ятки взаємного поборювання самарського адвоката Яценка з В. Португаловим, у 165 томі — кілька публікацій про Дніпро та його пороги.

Як правило, жодного порядку у збірниках немає, і орієнтуватись у них без покажчика неможливо. На щастя, такий покажчик (рукописний) існує. Писаний рукою Євгена Тимченка, він зберігся у збірці великого українського бібліографа Ф. Максименка. Чимало записів Федір Пилипович проредагував, порозкривавши псевдоніми, з'ясувавши джерела видань, звідки взято ту чи іншу вирізку. Рівень цієї обробки добре характеризує такий приклад. Описуючи 184 том, Є. Тимченко зафіксував «Речь, произнесенную городским головой в заседании думы 28 февраля 1883 г.». Ф. Максименко дописав прізвище автора — ад'юкта університету Св. Володимира Густава-Адольфа Ейсмана — й вихідні дані: це — відбитка з «Известий Киевской городской думы» (1883, № 5). На жаль, певна кількість вирізок лишилась неатрибутованою. Значення цього покажчика тим більше, що одинадцять томів до наших днів не збереглося.

Отже, у збірниках знаходимо численні публікації з геології (П. Армашевського, П. Тутковського й ін.) та природи України — описи лабрадора Радомиського повіту, Кам'яного Броду, родовищ залізної руди, березівських та слов'янських мінеральних вод, лікарської флори Лубенського повіту, матеріали з фауни (зокрема про бобрів) та з мисливства, статті про річки й судноплавство, про виноградарство, шовківництво, тютюництво. Низка публікацій стосується змін у природному середовищі: Палимпсестов И. Г. Степи юга России были ли исконны веков степями и возможно ли облесить их? (Записки Общества сельского хозяйства Южной России. 1889. №№ 3—12); Його ж. Переменился ли климат юга России (Одесса, 1864); Измаильский А. А. Как высохла наша степь (Полтава, 1893); Об истреблении рыбы в Десне (Киевское слово. 1895. № 2851).

Ясна річ, більшу частину збірників займають публікації історичного змісту. Серед них вирізняються статті й брошури, що мають джерелознавчий характер. Це описи Церковно-археологічного музею при Київській духовній Академії, музеїв Мазаракі й Катерини Скаржинської, описи «древлехранилищ» Свято-Володимирського братства у Володимирі-Волинському, Подільського єпархіального історично-статистичного комітету, Чернігівського архієрейського дому.

Довідкове значення мають путівники й описи Києва, Житомира й Харкова, численні нариси історії міст, містечок і сіл. Крім кількох нарисів з історії дворянства, маємо начерки історії родів Антоновських, Божичів, Вишневських, Дуніних-Борковських, Кочубеїв, Максимовичів, Максимовичів-Васильківських, Милорадовичів, Полетик, Харевичів,

Ширяїв. Серед персоналій — некрологи Володимира Александрова, Є. Андрійка, Єгора Гордієнка, Сильвестра Дашкевича, М. Кретчмера, Федана Лебединцева, Михайла Подолинського, Миколи Стороженка, Г. Ціхановського, Павла Яркоського та багатьох інших.

Чимало публікацій стосується історії освіти, діяльності навчальних закладів різних відомств і епох — київські чоловічі I, II й Києво-Печерська та Фундуклеївська жіноча, іезуїтські школи, Воздвиженська школа М. Неплюєва, Ніжинський ліцей, університет Св. Володимира, Колегія Павла Галагана, Полтавський і Київський інститути шляхетних пацц, Кропив'янське початкове народне земське училище, Конотопське технічне залізничне училище, Новгород-Сіверська, Лубенська й Златопільська гімназії, Київські Вищі жіночі курси, Охтирське повітове училище, Полтавська й Чернігівська жіночі гімназії, Кременецький ліцей, ланкастерське училище в Києві.

Привертають увагу численні описи діяльності установ та організацій. Серед них Київське літературно-артистичне товариство, Київське слов'янське благодійне товариство, Богуславське товариство тверезості, Свято-Володимирське братство у м. Володимирі-Волинському, музично-драматичний гурток у Чернігові, Київське товариство старожитностей і мистецтв, Київська російська опера, історичне товариство Нестора-літописця, Товариство любителів дослідження Кубанської області, Неплюєвське братство, Київська комісія народних читань.

Окрему групу публікацій складають нариси історії монастирів — це Києво-братський училищний, чернігівський Троїцько-Іллінський, батуринський Крупицький, Києво-Флорівський Вознесенський, ніжинський Благовіщенський, полтавський Хрестовоздвиженський, Києво-Видубецький, Свято-Михайлівський, лубенський мгарський Преображенський, кам'янський Свято-Успенський, Пустинно-Рихловський Миколаївський, Києво-Золотоверхий Михайлівський, максаківський Спаский, бершадський Преображенський, барський Свято-Покровський, Києво-Печерська й почаївська Успенська Лаври.

Низка публікацій розкриває історію української книжної культури — треба назвати нарис історії київської губернської типо-літографії, статті про острозьку й бердичівську друкарні, про цензора Федора Туманського, книжкову торгівлю на Воздвиженському ярмарку 1895 року в Чернігові.

Окрему групу складають публікації про театральні трупи Кропивницького, Садовського, Саксаганського, Старицького, Захаренка, а також статті про українців у театрі Любова, гастролі трупи Деркача в Парижі, цікава брошура про фортепіанне виробництво у Києві (1895 у т. 133).

Для істориків літератури чимале значення має добірка цілком забутих і недосліджених літературних творів. Це роман Пр. Данилевського «Панич-кавказець» (1876), п'єси «Гласный» П. Козловського (1888) та «Конотопська відьма» Г. Ашкаренка (1889), балада М. Кононенка «Княгиня-кобзар» (1893), поеми І. Тарасенка «Ганнуся» (1891), «Кирило» (1896) та «Дід Оверко» (1896).

Введення цих раритетів української бібліографії до наукового обігу поширить можливості історичної науки і всього українознавства.

